

В. М. ГЛАДИЛІН

НОВІ ЗНАХІДКИ НА ДЕРКУЛІ

Зібрані у 20-х роках поблизу хут. Колесникова на р. Деркул кам'яні знаряддя ранньопалеолітичного вигляду дістали різної оцінки спеціалістів.

Повідомляючи у 1927 р. про знахідки, П. П. Єфіменко характеризував їх як перші вірогідні сліди мустьєрської епохи на Великій Руській рівнині¹. Підкріплена згодом публікацією зібраних виробів², ця оцінка Деркульського місцезнаходження була прийнята більшістю радянських археологів-палеолітознавців.

Більш застережливо підійшов до визначення віку деркульських виробів С. М. Зам'ятнін. Ознайомившись в 1933 р. з місцем знахідки, він у повідомленні на секторі каменю ДАІМК, а згодом в окремій статті³ піддав сумніву правильність запропонованого П. П. Єфіменко датування пам'ятки. Не відводячи остаточно припущення про давній вік окремих деркульських знарядь, С. М. Зам'ятнін, разом з тим, схильний був основну масу знахідок зіставляти з «макролітичними» виробами з різних місць басейну Сіверського Дінця⁴.

Хоч думка С. М. Зам'ятніна і не зустріла підтримки серед археологів, вона все ж не могла не внести в уявлення про пам'ятку елемент деякої непевності.

Тим бажаніше одержати додаткові дані щодо характеру місцезнаходження.

У зв'язку з цим може бути цікавою невелика колекція кам'яних виробів, зібрана на Деркулі в 1963 р.⁵

Знахідки зустрінуто у перевідкладеному стані, головним чином, на ріняку — місці основних зборів П. П. Єфіменка і С. М. Зам'ятніна. Зібрані вироби тотожні знайденим раніше за матеріалом і станом збереженості.

Більшість знарядь виготовлена з місцевого високоякісного кварциту сірого або коричневого кольору. Вироби з кременю кількісно поступаються перед кварцитовими: в колекції з 22 знахідок крем'яних налічується лише 6.

¹ П. П. Єфіменко, Пам'ятки мустьєрської культури на сході Європи, Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія, т. I. «Записки історико-філологічного відділу», № 51, К., 1927, стор. 286—301.

² П. П. Єфіменко, Находка остатков мустьєрского времени на р. Деркуле, Известия ГАИМК, вып. 118, М.—Л., 1935, стор. 13—25.

³ С. Н. Зам'ятнін, Заметки о палеолите Донбасса и Приазовья, Сборник музея антропологии и этнографии, т. XIV, М.—Л., 1953, стор. 238—248.

⁴ Там же, стор. 247—248.

⁵ Збори автора. Кілька виробів було знайдено на пам'ятці викладачем Луганського педінституту геологом П. І. Луцьким.

Збереженість виробів неоднорідна. Більшість з них позбавлена звичайних для знахідок на рінякових пляжах забитості і зглаженості граней. Кілька знярядь має дещо залощену поверхню. Виразні сліди окатування відзначаються лише в одному випадку — на масивному кварцитовому відщепі (рис. 1, 5). Певно, зняряддя потрапили на ріняк

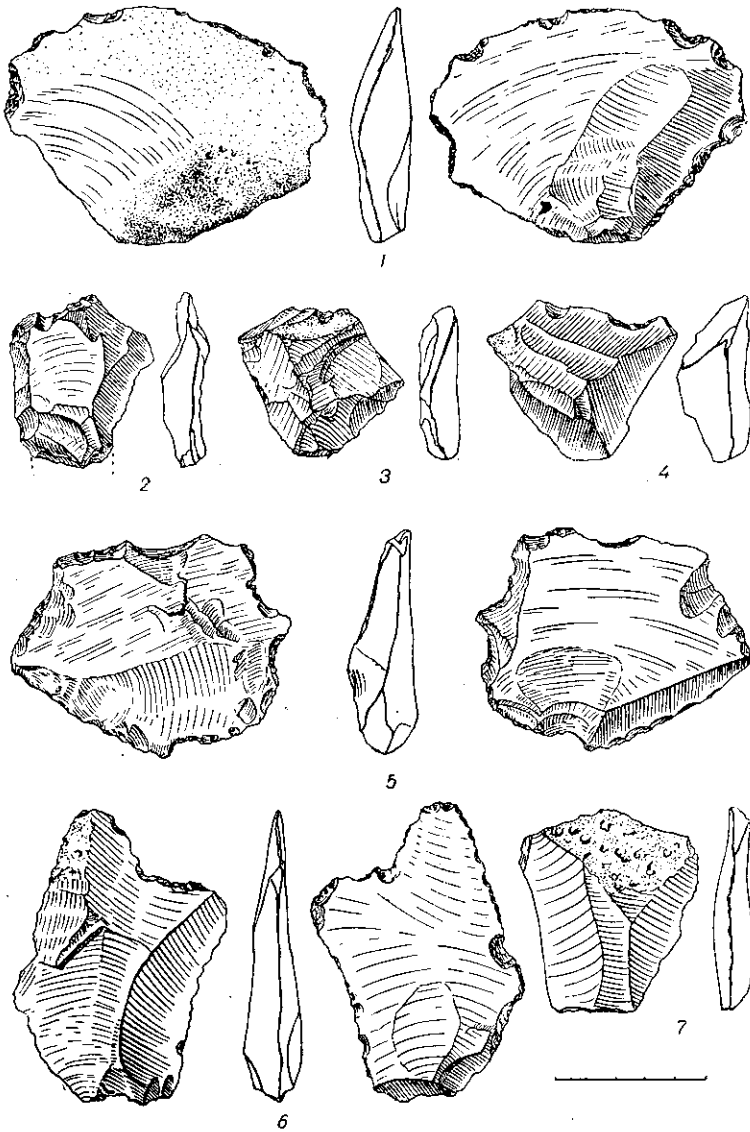

Рис. 1. Кам'яні вироби з Деркула. Відщепи
1, 4-7 — кварцит; 2, 3 — кремій

не одночасно. Не виключено, що шар з обробленими кварцитами, про який писав у свій час П. П. Єфіменко⁶, не був зруйнований повністю в наступні роки. Як би там не було, кілька виробів знайдено нами у піщаних осипах на схилі тераси, одразу ж під кромкою берегового зрізу.

Нова колекція близька до попередніх зборів на пам'ятці також за своїм складом. В кількісному відношенні на першому місці стоять в

⁶ П. П. Єфіменко, *Находка остатков мустьєрського времени на р. Деркуле*, *Известия ГАИМК*, стор. 18—19.

матеріалах кварцитові і крем'яні сколи без вторинної обробки. Розрізняються два типи заготовок: видовжені пластини (рис. 2, 3, 8) і відщепи укорочених пропорцій (рис. 1, 1-7; 2, 5-7). Ударні площадки широкі (0,5—1,5 см), здебільшого орієнтовані до площини відщеплення під кутом, близьким до прямого. Площини гладкі, нерету-

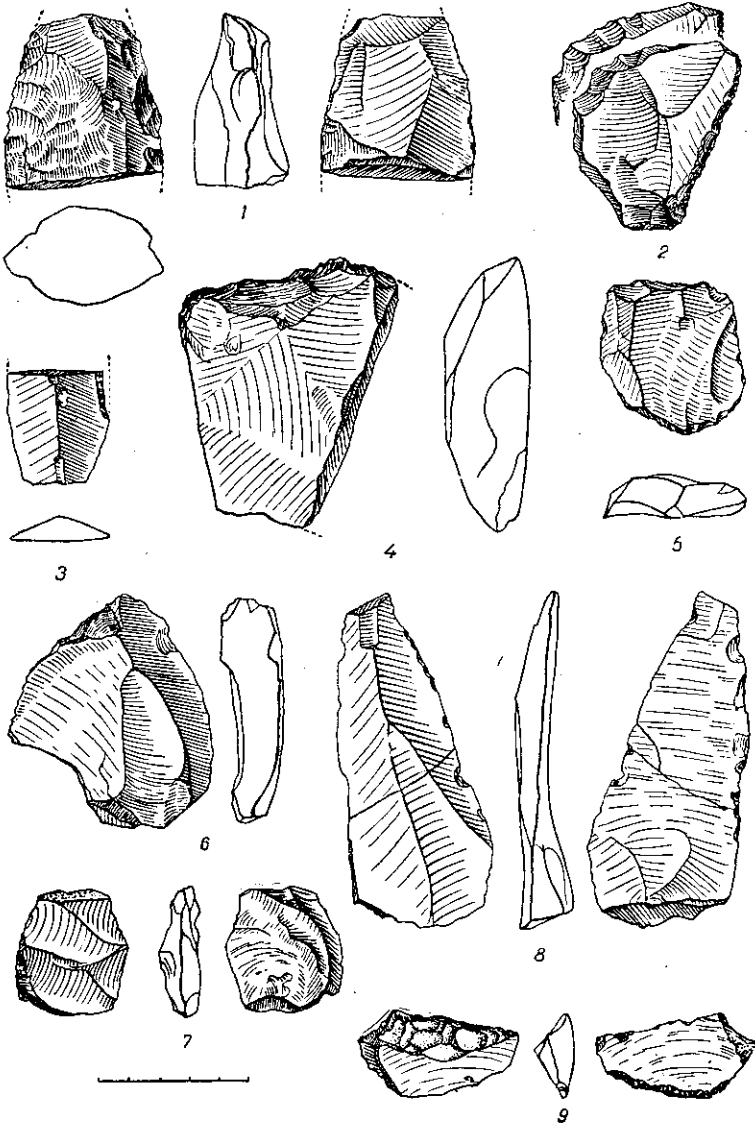

Рис. 2. Кам'яні вироби з Деркула.

1 — уламок рубильця; 2, 9 — скребла; 4 — рубильце (скребуще?) знаряддя; 3, 8 — пластини; 5-7 — відщепи; 1-6, 8, 9 — кварцит; 7 — кремій.

шовані. Один відщеп має двогранну п'ятку (рис. 2, 5). Напрямок удару збігається з поздовжньою віссю заготовки або дещо зміщений по діагоналі. Добре виражені ударні бугорки свідчать про значну силу удару.

На відміну від зборів 20-х років, у нашій колекції відсутні нуклеуси виразних типів. Знайдено лише кілька нуклевидних уламків із слідами одного або кількох сколів. Частина заготовок на Деркулі було одержано, мабуть, саме з таких аморфних уламків. Поодинокими зраз-

ками представлені в матеріалах сколи, заготовками для яких служили розвинуті одно- або двоплощинні ядрища. Проте більшість відщепів, судячи з їх форми, огранення спинки і зміщеності ударних бугорків, сколото з дисковидних нуклеусів, близьких за характером до знайденого у свій час на Деркулі П. П. Єфіменком⁷.

Знаряддя праці в колекції нечисленні.

Найбільш цікавим є уламок «рубильця», виготовленого в техніці двобічного стесування з куска кварцита (рис. 2, 1). Збереглася серединна частина виробу. Знаряддя, очевидно, мало витягнуті пропорції і відзначалось масивністю. Один бік його опуклий, суцільно вкритий дрібними фасетками; другий — дещо сплюснений, зберігає негативи кількох широких сколів. Розміри уламка: по довгій вісі — 5,3 см, в найбільш широкій частині — 5,1 см, максимальна товщина — 3,2 см.

Привертає увагу також друге знаряддя, виготовлене, як і перше, з уламка кварциту (рис. 2, 4). Поверхня виробу не зазнала обробки і зберігає природне покриття кварцитової плитки. Один край його оформлений однобічним стесуванням. Функціональне призначення знаряддя не зовсім ясне: найбільш вірогідним уявляється використання його як грубого рублячого інструмента типу чоппера. Розміри виробу — 9,1×7,5×3,8 см.

Двома екземплярами представлені в колекції скребла. Одне з них — скребло-ніж з прямим робочим краєм — виготовлене з кварцитового відщепу (рис. 2, 2). Лезо знаряддя оформлене плоскою заострюючою ретушшю. Протилежний лезу край — тупий, зручний для упору пальця. Довжина знаряддя — 6,7 см, ширина — 5,7 см, товщина — 1,8 см.

Друге скребло (рис. 2, 9) виготовлене з відщепу жовтого рінякового кременю. З одного боку спинки відщепу збереглася блакитнобіла кірка. Робочий край злегка опуклий, хвилястий. Ретуш майже прямокутна, нанесена з черевця. Розміри знаряддя — 5,3×2,7×1,2 см.

При погляді на матеріал в цілому впадає в очі примітивність техніки розщеплення і вторинної обробки каменю. Характер заготовок, представлених відщепами і пластинами досить примітивного вигляду, а також присутність в інструментарії таких архаїчних форм, як уламок «рубильця» і скребла, — все це знаходить прямі аналогії в індустріальних комплексах раннього палеоліту.

В обґрунтуванні відносно пізнього віку деркульських знахідок С. М. Зам'ятнін посилається на кварцитові вироби, зібрані А. С. Альбрехтом і Д. Д. Леоновим дещо вище по течії річки, поблизу хут. Нижньо-Герасимівського⁸. В матеріалах з Нижньо-Герасимівського дійсно присутні вироби, що нагадують знахідки біля хут. Колесникова. Саме такими є опубліковані С. М. Зам'ятніним дисковидні нуклеуси, характерні підтрикутні відщепи і примітивні пластини, знаряддя типу скребел. Разом з тим, у колекції представлений ряд інших, безперечно пізніх форм: знаряддя типу «ріс», кінцевий скребок, серединний різець на ретушованому відщепі. Грунтуючись на цих виробках, С. М. Зам'ятнін датував увесь комплекс ранньонеолітичним часом.

Треба сказати, що у питанні про матеріали з Нижньо-Герасимівського не все ясно. Не виключено, що ми маємо справу з виробами хронологічно неоднорідними. Можливість такого змішання тим більш ймовірна, що знахідки прив'язані до виходів кварцитів⁹. Останні до-

⁷ П. П. Єфіменко, Находка остатков мустьерского времени на р. Деркуле, Известия ГАИМК, рис. 1.

⁸ С. Н. Зам'ятнін, вказ. праця, стор. 241—246, рис. 7—10.

⁹ Там же; С. А. Локтюшев, Мастерская крупных кварцитовых орудий на р. Деркуле, СА, V, 1940, стор. 293—297.

силь рано, можливо ще в палеоліті, могли привернути до себе увагу первісних мешканців краю як джерело необхідної сировини і місця, зручні для обробки каменю. Пізніше такі місця могли неодноразово відвідуватись людьми, які щоразу залишали на них сліди свого перебування у вигляді різноманітного покидькового матеріалу: відщепів, незакінчених знарядь праці, нуклеусів тощо. До того ж, опубліковані С. М. Зам'ятніним вироби походять з різних пунктів в околицях хут. Нижньо-Герасимівського¹⁰, і різночасові знахідки могли бути змішані у процесі зборів.

Зрештою, незалежно від того, як розглядати пізні форми у колекції з Нижньо-Герасимівського — як органічно пов'язані з іншими знахідками чи як сторонню домішку до більш раннього комплексу, сам факт присутності їх у матеріалах позбавляє зіставлення С. М. Зам'ятніна необхідної переконливості.

Дійсно, ні в зборах П. П. Єфіменка¹¹ і С. М. Зам'ятніна¹², ні в нашій колекції¹³ аналогічні вироби не представлені. Зібрані у різний час і різними дослідниками, матеріали з хут. Колесникова єдині у своїй архаїчності.

Таку архаїчність інвентаря можна було б розглядати як рецидив ранньопалеолітичної техніки обробки каменю в більш пізній час. Саме так, зокрема, можна пояснювати знахідки знарядь, близьких за формою до ручних рубил і скребел у пізньопалеолітичних і неолітичних комплексах. Проте в усіх подібних випадках вироби архаїчних типів, на відміну від Деркула, поодинокі і цілком губляться в переважній кількості знарядь розвинених форм.

Підставу для передатування знахідок біля хут. Колесникова С. М. Зам'ятнін вбачав також у незначній змінності поверхні знарядь під впливом часу¹⁴. Справді, патина на них або зовсім відсутня, або ж локалізується у вигляді легкого блакитно-білого нальоту на якомусь одному боці виробу. При поясненні цього явища необхідно, проте, враховувати умови, в яких зустрінуто знахідки. На інтенсивності процесів патинізації знарядь могло позначитись їх перебування на ріняку в безпосередній близькості до води: волога перешкождала випаренню рідини, що міститься у камені¹⁵.

Найбільш переконливим доказом на користь мустьєрської приналежності знахідок біля хут. Колесникова С. М. Зам'ятнін вважав виявлення кількох оббитих кварцитів *in situ*¹⁶.

Вік рінякового шару з кварцитовими виробами визначається різними авторами по-різному. П. П. Єфіменко, який опублікував стратиграфічний розріз пам'ятки, датував його риським часом¹⁷. Спираючись на дані П. П. Єфіменка, Г. Ф. Мірчинк піднімав цю дату до початку вюрму¹⁸. З вюрмом пов'язував Г. Ф. Мірчинк також товщу пісків, що перекриває культурні залишки.

Іншу оцінку стратиграфії місцезнаходження дав С. М. Зам'ятнін.

¹⁰ С. Н. Зам'ятнін, вказ. праця, стор. 241.

¹¹ Матеріали зберігаються у Музеї антропології і етнографії в Ленінграді, колекція № 4636.

¹² Матеріали зберігаються в Музеї антропології Московського державного університету.

¹³ Колекцію передано у Луганський краєзнавчий музей.

¹⁴ С. Н. Зам'ятнін, вказ. праця, стор. 242.

¹⁵ Очевидно, з тієї ж причини позбавлені патини ранньопалеолітичні вироби, зібрані П. И. Борисковським на дністровських ріняках (П. И. Борисковский, Палеолит Украины, МИА, вып. 40, М.—Л., 1953, стор. 44).

¹⁶ С. Н. Зам'ятнін, вказ. праця, стор. 239.

¹⁷ П. П. Єфіменко, Первобытное общество, К., 1953, стор. 212.

¹⁸ Г. Ф. Мірчинк, Геологические условия нахождения палеолитических стоянок в СССР и их значение для восстановления четвертичной истории, Труды II Международной конференции АИЧПЕ, вып. V, 1934, стор. 45, рис. 1.

На думку С. М. Зам'ятніна¹⁹, якого підтримав також В. І. Громов²⁰, рівень залягання шару з обробленими кварцитами являє собою стару денну поверхню надлугової тераси, перекриту дюною.

Не вважаючи, проте, запропоноване ним тлумачення геологічної ситуації Деркула єдино можливим, С. М. Зам'ятнін писав про необхідність огляду пам'ятки геологом-четвертинником²¹.

У зв'язку з цим може виявитись до речі думка геолога П. І. Луцького, безпосередньо знайомого з місцем знахідки. Як повідомив автору П. І. Луцький, він розрізняє в обрізі тераси не один, а два прошарки, з якими можна було б пов'язувати знахідки на ріняку. Вік прошарків визначається П. І. Луцьким по-різному, проте в обох випадках він не виходить за межі рису—рис-вюрму²².

Заперечуючи проти датування основної маси знахідок біля хут. Колесникова мустьєрським часом, С. М. Зам'ятнін допускав, разом з тим, можливість привнесення в більш пізній комплекс архаїчних виробів. Окремі ранньопалеолітичні вироби, на думку С. М. Зам'ятніна, могли бути принесені на місцезнаходження його неолітичними відвідувачами як сировинний матеріал для виготовлення знарядь²³.

Нам здається таке припущення малоімовірним, і не тільки тому, що вироби ранньопалеолітичного вигляду є на Деркулі провідними, але також і тому, що придатний для виготовлення знарядь матеріал мався на самому місцезнаходженні—у відслоненнях тераси і на ріняку. Певно, якщо й можна говорити про домішки, то тільки у розумінні, протилежному тому, яке мав на увазі С. М. Зам'ятнін,—тобто у розумінні пізніших привнесень до основного ранньопалеолітичного комплексу. Повністю виключити можливість таких включень, звичайно, не можна. Той факт, що більша частина знахідок походить з ріняка, робить домішку пізніх форм у зборах біля хут. Колесникова цілком ймовірною. Наявність у цьому місці сировинного матеріалу для виготовлення знарядь праці могла притягати сюди стародавніх мешканців долини Деркула протягом тривалого часу—аж до початку залізного віку. Вірогідніше за все, саме цим шляхом потрапили на ріняк дві крем'яні пластинки²⁴, різко відмінні за характером від інших виробів. А втім, кількість подібних домішок в матеріалах з хут. Колесникова уявляється все ж незначною. Як би там не було, названі пластинки поки що залишаються у зборах на Деркулі ізольованими.

Отже, нові спостереження не тільки не свідчать на користь перегляду запропонованого П. П. Єфіменком датування пам'ятки, але й не дозволяють твердити про скільки-небудь значну пізнішу домішку до основного, безумовно, ранньопалеолітичного, мустьєрського комплексу.

¹⁹ С. Н. Зам'ятнін, вказ. праця, стор. 240.

²⁰ В. И. Громов, Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР (млекопитающие, палеолит), Труды Института геологических наук, вып. 64. Геологическая серия, № 17, 1948, стор. 200—201.

²¹ С. Н. Зам'ятнін, вказ. праця, стор. 242. Як Г. Ф. Мірчинк, так і В. І. Громов на Деркулі не були і у своїй дешифровці стратиграфії місцезнаходження виходили з опису П. П. Єфіменка.

²² Усне повідомлення П. І. Луцького.

²³ С. Н. Зам'ятнін, вказ. праця, стор. 248.

²⁴ Збори П. П. Єфіменка.

НОВЫЕ НАХОДКИ НА ДЕРКУЛЕ

Резюме

Собранные в середине 20-х годов у хут. Колесникова на р. Деркул каменные орудия раннепалеолитического облика получили различную оценку специалистов.

Сообщая о находках, П. П. Ефименко характеризовал их как первые достоверные следы мустьерской эпохи на Великой Русской равнине. Подкрепленная в дальнейшем публикацией собранных изделий, эта оценка Деркульского местонахождения была принята большинством советских археологов-палеонтологов.

Более осторожно подошел к определению возраста деркульских находок С. Н. Замятнин. Не отводя окончательно предположение о древнем возрасте отдельных изделий, С. Н. Замятнин, вместе с тем, склонен был основную массу находок сопоставлять с «макролитическими» поделками эпохи неолита.

В 1963 г. автор посетил место находок на Деркуле и собрал небольшую коллекцию каменных изделий. Находки встречены в переотложенном состоянии, главным образом, на бечевнике. Новая коллекция близка прежним сборам на памятнике по своему составу, исходному материалу и степени сохранности поделок. Наряду с характерными отщепами и пластинами в коллекции представлен ряд изделий со следами вторичной обработки: обломок «рубильца», орудие типа массивного скребла или чоппера, скребло-нож, скребло с ретушью на брюшке. Большинство поделок изготовлено из местного высококачественного кварцита. Изделия из кремня уступают кварцитовым по числу находок: в коллекции из 22 предметов кремневых насчитывается всего 6.

Характер заготовок, представленных отщепами и пластинами довольно примитивного облика, наличие в инструментарии таких архаических форм, как обломок «рубильца» и скребла, наконец, полное отсутствие в коллекции изделий развитых типов — все это подтверждает предложенную П. П. Ефименко датировку памятника мустьерским временем.